

FİRƏNGİZ KAZIMOVA
UNEC

6 İstiglaliyyat, Bakı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Firengiz.48@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNİN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN MÜASİR DÖVRÜN TƏLƏBLƏRİNƏ UYGUN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə canlı xalq dialektinin öyrənilməsi və dil tarixinin ən mühüm məsələlərindən bəhs edilir. Dialektlər əbədi dildən itib getmiş arxaizləri araşdırır. Dialektlərin kökündən öyrənilməsinin nəticəsində ədəbi dilimiz müasir dövrün tələblərinə uyğun dəyişməkdədir.

Azərbaycan dilçiliyində tarixi dialektologiya sahəsində çox işlər görülmüşdür. “Ədəbi dil və dialekt” problemi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Azərbaycan dili tarixən geniş bir ərazidə ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Bu dialekt və şivələr bədii əsərlərin surətlərinin dilində işlədilərək ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən birinə çevrilmiş və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmışdır.

Dialektlərin tədqiq edilməsi ədəbi dilin elmi təhlilini və bir sıra xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün əsas şərtidir. Dialektlər Azərbaycan ədəbi dilinin əmələ gəlməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı hal-hazırda müasir dövrün tələblərinə uyğun dəyişməkdədir.

“Ədəbi dil və dialekt” problemi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Çünki dialektlərin tədqiqi ədəbi dilin müəyyən cəhətlərinin geniş öyrənilməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda dialektlər ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən biridir.

Açar sözlər: ədəbi dil, xalq dialekləri, müasir dövr, fərqli sözlər, dilin inkişafı

Canlı xalq dialektlərinin öyrənilməsi dil tarixinin ən mühüm məsələlərindən biridir. Azərbaycan dilinin tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biridə dialektlərdir. Çünki dialektlər itib getmiş bir çox arxaizmləri araşdırır. Bəzi sözlər isə müasir əbədi dilimiz üçün arxaizm olduğu halda Azərbaycan dialektlərində işlənməkdədir. Bu baxımdan “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında ismin təsirlik halında yı, yi şəkilçiləri işlənir. Bu xüsusiyyətləri Bakının Qobu, Güzdək, Hökmalı kəndlərinin şivələrində canlı olaraq görmək mümkündür. (4, səh.201)

Dialektlərin öyrənilməsi ədəbi dilin elmi təhlilini və bir sıra xüsusiyyətləri öyrənmək üçün əsas şərtidir. Məlumdur ki, dialektlər Azərbaycan ədəbi dilinin əmələ gəlməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı hal hazırda müasir dövrün tələblərinə uyğun dəyişməkdədir. Dialektlərin kökündən öyrənilməsinin nəticəsində ədəbi dilimiz müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etməkdədir.

Azərbaycan dilinin dialekt bölməsi mürəkkəb bir prosesdir. Azərbaycan dilində dialekt əlamətlərinin yaranması məsələsi ilə əlaqədar bunu demək olar ki, dilimizdə təhlili dialektlərin əlamətləri tayfa dillərinin – yəni dialektlərinin bir-birinə qarışması və uzun sürən inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Ümumxalq dili formalaşarkən geniş dairədə işlənməyən, qeyri-fəal tayfa dili elementləri məhəlli dialektlərin fərqləndirici əlaməti kimi yaşayır. Buna görə də bu gün məhəlli dialekt xüsusiyyəti hesab olunan bəzi elementlər mahiyyət etibarilə tayfa dili xüsusiyyətlərinə gedib çıxır. Məsələn, Azərbaycan dilinin əsasən Ordubad və Şahbuz

şirələrində özünü göstərən əlamətlər Sabir-Xəzər tayfalarının dil xüsusiyyətləri ilə bağlı olması ehtimal olunur. (3, səh.88)

Bu mülahizələrdə inandırıcı cəhətlər çox olsa da, Azərbaycan dilinin məhəlli dialektlərinin varlığına münasibət fərqlidir. Müasir Azərbaycan dili şivələrinin diferensial əlamətləri məhəlli mənsubiyyətlərdən asılıdır. Bu fakt Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasının daha əvvəl başa çatdığı və formalaşma dövrünədək tayfa dili xüsusiyyətlərinin uzun sürən qaynayıb-qarışma prosesini keçdiyini göstərir.

Yazılı abidələr və müasir şivələr dialektologiya üçün əsas mənbələrdir. Bununla yanaşı, dilçilik coğrafiyası, onomastika, folklor və başqa türk dillərinin materialları da dialektologiya üçün mənbə sayıla bilər. Bu mənbələr içərisində, şübhəsi ki, yazılı abidələr müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Dialektlər əsasən əbədi dilə aid olan tarixi mətnlər üzrə araşdırılır. Bu halda sənədli materiallar böyük əhəmiyyət daşıyır.

Türk dillərinin cənub-qərb və ya oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dili öz kökləri etibarilə qədim tarixə malikdir. Mənbələrdə Azərbaycan xalqının və onun dilinin mənşəyi müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. Dialekt inkişafda olan bir vəhdət olduğuna görə, onda daima yeni keyfiyyətlər meydana çıxır.

Ədəbi dilin müəyyən bir dövrdə dialekt-danışıq əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir dövrdə və ya mərhələdə normaya çevrilir. Eləcə də əvvəlki dövrdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi halları özünü göstərir. Arxaizmlərin ədəbi dil faktı olanları dildən çıxır, dialektə uyğun gələnləri isə dildə qala bilər.

Yazılı abidələrdə özünü göstərən bir fakt əsasında da müəyyən bir dialekt əlamətinin varlığı barədə danışmaq mümkündür. Məlumdur ki, dilin dialektə bölünməsi və dialektə baş verən əsas dəyişikliklər dilin inkişafının konkret bir mərhələsi ilə bağlıdır.

Dildəki dialektlərin bir-birinə yaxınlıq münasibəti eyni olmur. Belə ki, elə dil var ki, onun dialektləri bir-birindən çox, lakin bəziləri az fərqlənir. Bəzi regionların dialektləri fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən bir-birinə çox yaxındır.

Azərbaycan dilinin dialektləri dörd qrupa bölünür.

1. Şərq qrupu – Quba, Bakı, Şamaxı dialektləri, Muğan və Lənkəran şivələri;
2. Qərb qrupu – Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri, Ayrım şivəsi;
3. Şimal qrupu – Şəki dialekti, Zaqatala, Qax şivəsi;
4. Cənub qrupu – Naxçıvan, Ordubad, Təbriz dialektləri, İrəvan şivəsi. (2, səh.105)

Bu dialektlərdə danışanların hamısı bir-birini çox aydın başa düşür, tərcüməçiyə heç bir ehtiyac qalmır, lakin elə xalqlar var ki, onların bir regionun danışığını digər region başa düşmür. Məsələn Çin dilində yeddi başlıca dialekt vardır. İraqda beş, altı dialekt vardır ki, bunlar da danışdıqları vaxt tərcüməçiyə ehtiyac duyulur. Danışıq prosesində bir-birini çox pis başa düşür, hətta anlaya bilmirlər.

Ümumiyyətlə Azərbaycanın müxtəlif ərazisində yaşayan əhəlinin danışığında özünü göstərən dil xüsusiyyətlərinin cəmi yerli dialekt adlanır. Yerli dialektlərin tərkib hissələrini şivələr təşkil edir. Burada məişət və təsərrüfatla əlaqədar söz və terminlər işlədilir. Azərbaycan dilinin yerli dialektlərində eyni anlayışı ifadə edən müxtəlif sözlərə rast gəlinir. Məsələn, albalı-vişnə, gilənar, turş gilə, dəmgilə, nargilə, açıləhli, qarğıdalı-peyğəmləri, məkəbuğdası, kəbə, qormacabugda, süzgəc-aşsüzən, düşləlan, palankeş, qorapalan, çilossən, xəsis simic, nırqız, xırnıs, göyci, xımı, zəlla. (3, səh.210)

Yerli dialekt müəyyən ərazinin adı ilə bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan dilinin dialektləri - Bakı dialekti, Şəki dialekti, Quba dialekti, Gəncə dialekti, Şamaxı dialekti, Qazax dialekti, Qarabağ dialekti, Naxçıvan dialekti, Ordubad dialekti, Təbriz dialekti və başqa yerli dialektlər təşkil edir.

Yerli dialektlərin hər biri ayrı-ayrılıqda inkişaf edib ədəbi dil səviyyəsinə qalxa da bilər, yaxud əriyib başqa yerli dialektlər arasında yox da ola da bilər buna görə də yerli dialektlərin taleyinə obyektiv dil hadisəsi kimi yanaşmaq və onun dil tarixinin tərkib hissəsi kimi öyrənmək lazımdır.

Dialektlərin öyrənilməsinin özünəməxsus üsulları yaranmışdır. Bu üsullardan biri müşahidədir. Dialektoloq öyrənəcəyi dialektin xüsusiyyətlərini yaxından müşahidə etmək üçün müəyyən edilmiş. Regionlara gedir, orada əhali ilə danışıqlar qeydə alınır, lent yazısına köçürülür.

Dialektoloji tədqiqatlarda kartoqrafik üsuldən geniş istifadə olunur. Bu üsuldən istifadə edərkən müəyyən olunmuş dialekt və şivə xüsusiyyətləri həmin ərazinin xəritəsinə köçürülməsi dilçilik coğrafiyası sahəsinin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dialektlərin öyrənilməsində dilçilərlə bərabər etnoqraf və folklorşünaslar da fəal iştirak etmişlər.

Tədqiqatların xarakterindən asılı olaraq (rənilməsində) dialektologiyanın üç növü vardır.

1. Müasir-təsvir dialektologiyası. Bu sahədə yazılmış əsərlərdə dialektlərin müasir vəziyyəti öyrənilir Azərbaycan dilçiliyində təsviri dialektologiya sahəsində çox mühüm işlər görülmüşdür.

2. Tarixi dialektologiya. Dialektologiyanın bu növü dialektlərin taleyi tarixi aspektdə öyrənilir. Qədim qəbilə, tayfa dialektləri, onların müasir dialektlərdə problemlər tarixi dialektologiyaya daxildir.

Dilçilik sahəsində dialektologiya çox mühüm faktlar verə bilər. Azərbaycan dilçiliyində tarixi dialektologiya sahəsində çox işlər görülmüşdür.

3. Müqayisəli dialektologiya. Dialektlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi müqayisəli dialektoloji tədqiqatın xarakterindən irəli gəlir. Burada iki istiqamət özünü göstərir. (2, səh.64)

Azərbaycan dili dialektlərinin öyrənilməsi müxtəlif istiqamətlərdə aparılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ayrı-ayrı dialektlərdə spesifik xüsusiyyətlərlə yanaşı, bir-birinə uyğun gələn fonetik, leksik və qrammatik cəhətlər də vardır. Bir dilin dialektləri haqqında tam təsəvvür yaratmaq üçün müqayisəli şəkildə bu oxşar və fərqli dialekt xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq tədqiqat üçün vacib məsələlərdəndir.

Qohum dillərin dialektlərinin müqayisəsi. Burada bir dilin dialektlərində rast gəlinən bəzi xüsusiyyətlər qohum dillərin dialektlərində aşkar olunarsa, bunlar müqayisə edilir və onun səbəbləri aydınlaşdırılır. Qohum dillərin dialektlərinin müqayisəsi dil tarixi, xalqın öz tarixi və başqa problemlərlə bağlıdır. Ancaq bu sahədə az tədqiqat aparılmışdır.

“Ədəbi dil və dialekt” problemi müasir dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir. Çünki dialektlərin tədqiqi ədəbi dilin müəyyən cəhətlərinin geniş öyrənilməsi ilə bağlıdır. Həm də dialektlər ədəbi dilin zənginləşmə mənbələrindən biridir.

Ümumiyyətə Azərbaycanın bütün regionlarının dialektləri maraqlıdır. Bu dialekt və şivələr bədii əsərlərimizdə iştirak edən surətlərin dilində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dialektləri içərisində Bakı dialekti mühüm yerlərdən birini tutur. Bakı Azərbaycanın paytaxtı və ölkəmizin böyük sənaye və mədəni mərkəzi olduğu üçün Azərbaycan mədəniyyətinin və dilinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Buna görə də dialektlərin öyrənilməsinə birinci növbədə buradan başlamaq lazım gəlirdi. Bakı dialektinə aid 1000-dən çox söz və 800-ə qədər istilah tədqiq edilmişdir ki, bunlar da Bakı dialektlərinin ədəbi dilimizin formalaşdırılmasına inkişaf etməsində və müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişafına təkan vermişdir. (4, səh.150)

Azərbaycan dilinin dialektlərinin öyrənilməsi müasir dilin inkişafı və müasir dövrün tələblərinə uyğun inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili dialektlərini sistemə salmış geniş və bitmiş tədqiqi ilk dəfə olaraq M.A.Şirəliyev araşdırmışdır. O, ən səciyyəli dialekt olan Bakı dialektini yüksək səciyyədə araşdırmış, həmin iş üçün o, namizədlilik elmi dərəcəsini almaq istərəkən tədqiqatı birdən-birə yüksək elmi dərəcə-filologiya elmlər doktoru alimlik dərəcəsi adına layiq görülmüşdür.

Ümumiyyətlə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri həmişə maraq dairəsində ətraflı araşdırılmışdır.

Azərbaycan dili şivələrinin fonetik sistemində özünü göstərən başlıca xüsusiyyətlər müxtəlif fonetik hadisələrin paralelliyi, arxaizmlər və innovasiyalardır. Dialekt fonetikasında belə hadisələr, bir tərəfdən qədim türk əlamətlərinin saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş müxtəlif etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə izah oluna bilər. Azərbaycan dilinin dialekt fonetikasında saitlərin uzanmasının izi qalmışdır.

Dialekt fonetikasına eyni zamanda müxtəlif dillərin səs sistemlərinin uzun sürən qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxmış xüsusiyyətlər də mövcuddur.

Azərbaycan xalq dilinin formalaşmasında iştirak etmiş müxtəlif tayfaların dil xüsusiyyətlərinin heç də hamısı yazı dili xüsusiyyəti ola bilməmişdir. Dilin başqa səviyyələrində olduğu kimi, morfoloji quruluşda da bəzi qrammatik əlamətlər öz inkişafını məhdud dialekt ünsiyyətində davam etdirmişdir.

Xalq dilinin formalaşdığı ilk dövrlərdən, yazılı ədəbi dilin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq şivələrin özünə məxsus lügət tərkibi tədricən müəyyən olmuş, dialekt sözləri ilk çağlar daha çox qəbiləvi səciyyə daşmış, get-gedə məhəlli çalarlar qazanmışdır. Azərbaycan dili dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini qədim türk lekik qatı təşkil edir. Dialekt leksikasının bu təbəqəsinə daxil olan sözlər inkişaf nəticəsində müəyyən dəyişiklərə uğramışdır. Həmin dəyişiklərin xarakterindən asılı olaraq dialekt leksikasının qədim türk qatına aid olan sözlər üç qrupa ayrılır: 1) İlkin mənasını və fonetik tərkibini saxlayan sözlər; 2) İlkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər; 3) İlkin mənasına yaxın olan sözlər.

Azərbaycan dili tarixən geniş bir ərazidə ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Azərbaycan dilinin əsas ləhcələri tarixi-coğrafi ərazi çərçivəsində Kürdən Şimala olan ərazinin şimal-şərq hissəsində, qərbdə Kür və Araz çayları arasındakı ərazidə, cənubda-Cənubi Azərbaycan, Naxçıvan, İrəvan və Lənkəran regionlarında formalaşmışdır. (5, səh.201)

Ümumiyyətlə Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda dialekt və şivələrin işlənməsinə imkan vermək əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Bədii üslub ona görə maraqlı və seçkindir ki, başqa üslublardan fərqli olaraq müxtəlif leksik tayları özündə yaşada bilər.

Bədii üslubda dialekt faktlarının böyük əhəmiyyəti həmişə dəyərləndirilmişdir. Dildə ümumişlək dili örnəklərinin dilimizin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində dialektlər mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. M.Ə.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyası. I hissə, Bakı – 1942.
2. M.Ə.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərnəşr. 1962.
3. Azərbaycan dilinin dialektologiyası lüğəti. Bakı, Elmlər Akademiyası. 1964.
4. M.Şirəliyev. “Bakı dialekti”. Azərnəşr. Bakı. 1957.
5. Elbrus Əzizov. Azərbaycan dilinin tarixi. Elm və təhsil nəşriyyatı dialektologiyası. Bakı, 2016.
6. Afət Qurbanov. “Dil və norma”. Elm nəşriyyatı. Bakı, 1992.

7. Sədaqət Həsənova. Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya ilə bağlı problemlər. "Azərbaycan dili və tədrisi". Bakı, 2016, № 3.
8. Azərbaycan dilinin dialektologiyası lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb. 2007.

F.Kazimova

**Study of the Azerbaijani language and dialects in accordance with
modern requirements
Summary**

The paper addresses the most significant problems related to the study of the living domestic dialect and language history. Dialects study archaisms that have vanished from the language of literature. Our literary language changes according to the demands of contemporary times as a consequence of the basic research of dialects.

In Azerbaijani linguistics, a great deal of job has been performed in the field of historical dialectology. The most urgent issue of contemporary linguistics is the issue of "literary English and dialect." Historically, the Azerbaijani language was a means of communication in a relatively broad region. Used in the language of pictures of certain works of art, these dialects and manners of talking (reprimands) became one of the sources of language enrichment and came into conformity with present-day demands.

Research of dialects is a prerequisite for studying and analyzing some of the features of the literary language. The dialects play an important role in the formation of the Azerbaijani literary language and are currently changing in accordance with the requirements of modern time.

The problem of "literary language and dialect" is one of the most actual problems of modern linguistics. Because the research of dialects is related to a broad study of certain aspects of literary language. At the same time, dialects are one of the sources of enrichment in the literary language.

Key words: literary language, national dialects, modern eras, different words, language development

Казымова Ф.Ю.

**Изучение азербайджанского языка и диалектов в
соответствии с современными требованиями**

Резюме

В статье говорится о самых важных вопросах изучения живого народного диалекта и истории языка. Диалекты изучают архаизмы, исчезнувшие из литературного языка. В результате фундаментального изучения диалектов наш литературный язык изменяется в соответствии с требованиями современного периода.

В азербайджанском языковедении был проделан большой объем работы в области исторической диалектологии. Проблема «литературного языка и диалекта» является самой актуальной проблемой современного языковедения. Азербайджанский язык исторически был средством общения на достаточно широкой территории. Используясь в языке образов тех или иных художественных произведений, эти диалекты и манера

говорить (выговоры) превратились в один из источников обогащения языка и пришли в соответствие с требованиями нынешнего времени.

Исследование диалектов является обязательным условием для изучения и научного анализа некоторых особенностей литературного языка. Диалекты играют важную роль в формировании азербайджанского литературного языка и в настоящее время меняются в соответствии с требованиями времени.

Проблема «литературного языка и диалекта» является одной из самых актуальных проблем современной лингвистики. Потому что диалекты связаны с углублённым изучением определенных аспектов литературного языка. В то же время, диалекты являются одним из источников обогащения литературного языка.

Ключевые слова: литературный язык, национальные диалекты, современные эпохи, разные слова, развитие языка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 02.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 03.07.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Marifə Hacıyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.